

Edward Różycki (Katowice)

O bibliotekach na Podolu w pierwszej połowie XIX wieku

(na podstawie materiałów

Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego
w Sankt Petersburgu)

Bogate materiały, dotyczące dziejów książki polskiej w Cesarstwie Rosyjskim, przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu (RPAH), zwróciły uwagę polskich badaczy¹. Dotychczas nie zostały jednak w pełni wykorzystane. Na podstawie petersburskich archiwów Józef Wojakowski opublikował dwa inwentarze księgozbiorów skonfiskowanych ziemianom po powstaniu listopadowym².

Z tego ogromnego zasobu RPAH, kryjącego również dokumenty dotyczące książki polskiej z okresu przedrozbiorowego, zostały wybrane materiały powizytacyjne diecezji kamienieckiej z lat 1844 i 1850 pochodzące z zespołu (fond) 822 (Rimsko-katoličeskaja duchownaja kolegija Ministerstva, 1798–1917), zawierające 25 288 jednostek archiwalnych. Oprócz nich przedmiotem uwagi były akta dotyczące skonfiskowanych po powstaniu listopadowym niektórych bibliotek ziemiańskich Podola i przekazanych na rzecz różnych instytucji Petersburga (fond 384, Ministerstvo finansov, opis' 15). Opis ten zawiera dokumenty i akta za lata 1831–1839 i liczy 1385 jednostek archiwalnych.

Klęska Polaków w powstaniu listopadowym miała nie tylko fatalne skutki polityczne i gospodarcze, ale również kulturalne. Zostały zamknięte oba uniwersytety:

¹ Por. np. M. Lech, *Materiały do dziejów książki i czytelnictwa polskiego w bibliotekach i archiwach leningradzkich*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej”, 1968, nr 3, s. 27 n.; Z. Strzyżewska, *Materiały w archiwach rosyjskich do badań nad wspólnym dziedzictwem kulturowym*, w: *Ochrona wspólnego dziedzictwa kulturowego*, pod red. J. Kowalczyk, Warszawa 1993, s. 53–59. Warto podkreślić troskę Pełnomocnika Rządu do spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą, staraniem którego zostały skopiowane dokumenty dotyczące księgozbiorów skonfiskowanych przez władze carskie. Materiały te zostały zdeponowane w archiwum jego Biura przy Ministerstwie Kultury i Sztuki; J. Wojakowski, *Księgozbiory Eustachego Kajetana Sapiehy (1797–1860) i Wacława Seweryna Rzewuskiego (1785–1831)*, Warszawa 1996.

² Tamże.

warszawski i wileński, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Warszawie, Liceum Krzemienieckie, niektóre gimnazja. Na terenie Królestwa konfiskata objęła znaczne zbiory biblioteczne, które wywieziono do Petersburga. Szczególnie dotkliwe kary spadły na powstańców, zsyłano ich w głąb Rosji, a majątki konfiskowano; również na Podolu represje dotknęły uczestników powstania, głównie szlachty polskiej³.

W ramach akcji skierowanych przeciwko ludności polskiej w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego nastąpiła również kasata katolickich klasztorów, w związku z czym zostały przemieszczone liczne księgozbiory zakonne. Na Podolu niektóre biblioteki klasztorne wcielono do bibliotek kościołów parafialnych diecezji kamienieckiej. Warto przypomnieć, iż na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej księgozbiory te (oprócz domowych bibliotek ziemian) odgrywały ważną rolę, gdyż (przynajmniej w niektórych miejscowościach) mogli z nich korzystać uczniowie szkół⁴.

Najważniejszym ośrodkiem kultury na Podolu była jego stolica Kamieniec Podolski. W katedrze kamienieckiej w 1844 r. zostało zarejestrowanych jedynie 6 ksiąg liturgicznych (w 1850 – 16 druków)⁵. Brak rejestru książek bibliotecznych w aktach wizytacji nie pozwala stwierdzić wielkości biblioteki katedralnej oraz jej zawartości w tym czasie. Spis książek jednak istniał, o czym wzmiankują źródła. Warto przypomnieć, iż w r. 1741 w księgozbiornicy katedry kamienieckiej znajdowało się 175 książek (kościelnych i kapitulnych)⁶. Nie wiadomo jednak, czy wszystkie one dotrwały do połowy XIX w. Poza tym biblioteka kapitulna została powiększona o przekazane do katedry zbiory niektórych skasowanych klasztorów podolskich. Wiadomo, że po kasacie zakonu Loyoli najcenniejsze książki kolegium jezuickiego zostały przekazane do księgozbiornicy kapituły, biblioteki innych zakonów spotkały różne losy⁷. Biblioteka oo. Jezuitów była jedną z największych księżnic klasztornych Kamieńca w XVIII w., liczyła bowiem w 1773 r. ok. 660 pozycji książkowych w różnych językach. W Kamieńcu znajdowało się także kilka innych ważnych księgozbiornic klasztornych, które po represjach popowstaniowych i kasacie klasztorów zostały przekazane kościołom kamienieckim.

Klasztor oo. dominikanów kamienieckich został skasowany w 1842 r. W czasie wizytacji w 1844 r. poddominikański kościół miał jeden z największych księgozbiornic w tym mieście, liczący 1027 książek, głównie z zakresu religii, jak również inventarz. Jak wynika z akt wizytacji z 1850 r., w tym czasie liczba książek nie zmie-

³ Przebieg powstania na Podolu opisuje w swoich wspomnieniach A. Gołyński (*Pamiętnik podolskiego powstania 1830–1831 roku*, opr. E. Kozłowski, Warszawa 1979).

⁴ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, Rzym–Lublin 1991, s. 139.

⁵ Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu (dalej RPAH), f. 822, op. 12, d. 2937, k. 13v; d. 2938.

⁶ E. Różycki, *Z dziejów kultury książki w Kamieńcu Podolskim w XVI–XVIII w.*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiornicami Historycznymi”, t. 18, pod red. J. Wojakowskiego, Warszawa 1997, s. 72.

⁷ R. Pelczar, *Jezuici w Kamieńcu Podolskim (1608–1773)*, w: *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, pod red. F. Kiryka, Kraków 2000, s. 203 i n.

niła się⁸. Biblioteka tego kościoła posiadała pieczęć okrągłą o treści: *BIBLIOTHECA ECCLESIAE DOMINICANORVM* (w otoku) oraz *CAMIENIEC* (w środku). Tłok tej pieczęci znalazł się (razem z innymi pieczęciami oraz rzeczami należącymi do duchownych katolickich) w Winnicy w masowych grobach ludności podolskiej pomordowanej przez NKWD w 1937 i 1938 r.⁹

O wiele mniej książek znajdowało się w latach 40. XIX w. w kościele potrynitarckim: 414 książek liturgicznych, biblijnych, polemicznych, kaznodziejskich, z zakresu teologii moralnej, ascetyki, filozofii w języku łacińskim i polskim. Warto podkreślić, iż czwarta część książek była autorstwa polskich kaznodziejów¹⁰.

Niewiele większy zbiór, zawierający 424 biblioteczne książki i 9 liturgicznych, posiadał klasztor karmelitów bosych w 1850 r.¹¹ Najwidoczniej w tym czasie znajdowały się w nim książki przywiezione z Kupina¹². Niektóre książki z księgozbioru w Kupinie w późniejszym czasie znalazły się w bibliotekach Kijowa, gdzie są przechowywane obecnie¹³.

Żeński klasztor dominikanek kamienieckich posiadał (oprócz 10 ksiąg liturgicznych i modlitewników) niewielkich rozmiarów księgozbiór (84 książki) przechowywany w szafie, do którego istniał osobny rejestr.

Bardzo mało zostało zarejestrowanych książek w księgozbiorze wizytok (w sumie 34). Były to książki liturgiczne oraz potrzebne *pri obłaczeniu w monaszestwo*¹⁴.

Znane są również biblioteki klasztorne w innych miejscowościach Podola. Stosunkowo spory księgozbiór posiadał klasztor oo. dominikanów w Tulczynie. Po skasowaniu tego konwentu w 1832 r. jego księgozbiór został przekazany do klasztornej biblioteki w Morachwie. Oprócz mszalika dominikańskiego w bibliotece znajdowało się 165 ksiąg *in folio* oraz 448 *in quarto* (razem 613 książek)¹⁵.

Materiały archiwum petersburskiego dostarczają danych dotyczących również księgozbiórów parafialnych. W Mańkowcach powiatu lityńskiego miejscowy księ-

⁸ Por. RPAH, f. 822, op. 12, d. 2938.

⁹ *Narodovyvstvo v Ukraïni. Oficijni materialy pro masovi vbyvstva u Vinnyci*, Lviv 1995, s. 182. Jest to tłumaczenie wydanych w 1944 r. dokumentów o mordzie winnickim (*Amtliches Material zum Massenmord von Winniza. Im Auftrage des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete auf Grund urkundlichen Beweismaterials zusammengestellt, bearbeitet und herausgegeben*, Berlin 1944).

¹⁰ RPAH, f. 822, op. 12, d. 2937, k. 38.

¹¹ Tamże, d. 2938, k. 49v.

¹² Por. B.J. Wanat, *Zakon karmelitów bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1975*, Warszawa 1979, s. 537 i n.; E. Różycki, *Biblioteki na Podolu w XVI–XX wieku. Wybrane zagadnienia z dziejów polskiej kultury książki*, w: *Studia bibliologiczne*, t. 12, pod red. I. Sochy, Katowice 2000, s. 54.

¹³ *Np. Rituale Sacramentorum et aliarum ecclesiae ceremoniarum...*, Cracoviae Typis Universitatis 1715, 8° (E XXVI 313). Na kartach książki figurują znaki własnościowe, m.in. *Pro sacristia Ecclesiae Cupinensis, Pro bibliotheca conventus Cupinensis Ordinis Carmelitarum Discalceatorum* (por. *Katalog starodrukiv Central'noho deržavnoho istoričnoho archivu u m. Kyjevi*, pod red. F.P. Ševčenko [i in.], Kyïv 1999, nr 104).

¹⁴ RPAH, f. 822, op. 12, d. 2937, k. 58.

¹⁵ Tamże, k. 468v-469.

gozbiór składał się z 56 książek, których spis został dołączony do dokumentów wizytacyjnych¹⁶. Wśród wydanych głównie XVIII-wiecznych druków w różnych miastach Europy (m.in. Antwerpia, Frankfurt nad Menem, Wenecja, Rzym, Kolonia) oraz Polski (Kraków, Berdyczów, Poznań, Wilno, Supraśl, Sandomierz, Kalisz) przeważały druki teologiczne (teologia moralna, kazania i in.). Pojedyncze dotyczyły prawa kanonicznego, historii Polski i Prus, nauk ścisłych.

Księgozbiory ziemian. Część książek ze skonfiskowanych majątków powstańców mieszkających na terenie guberni podolskiej została przetransportowana do stolicy Cesarstwa i przyznana różnym instytucjom, głównie Instytutowi Technologicznemu oraz Leśnictwa, Szkole Marynarki Handlowej, Komitetowi Naukowemu Ministerstwa Finansów¹⁷ i in.

Nie ulega wątpliwości, iż zbiory wymienionych niżej właścicieli były dużo większe. Wśród przekazanych do stolicy Cesarstwa druków znajdowały się książki należące do biblioteki Wacława Jelowickiego¹⁸ (899 książek), w tym w języku francuskim 458, polskim 346, niemieckim 31, rosyjskim 21, łacińskim 17 i włoskim 14¹⁹. Były to głównie dzieła z pierwszej ćwierci XIX w. (w języku polskim oraz rosyjskim), jak również z 2 połowy XVIII w. (dzieła łacińskie i włoskie) dotyczące różnych dziedzin wiedzy, m.in. teksty francuskich pisarzy Jana Jakuba Rousseau, Charles'a Montesquieu (*Lettres Persannes*), Claude'a Crébillona, La Fontaine'a, François'a Fénelona (*Awantury Telemaka*) i wielu innych, a także *Pieśni Osjana*, *Cierpienia młodego Wertera* Johanna Wolfganga Goethego (wydanie paryskie z 1797), żeby wymienić kilka najważniejszych. O zainteresowaniu właściciela piśmiennictwem świadczą znajdujące się w spisie jego druków katalogi książek z pierwszej ćwierci XIX w. wydane staraniem księgarzy w Petersburgu, Odessie, Warszawie i Krakowie oraz *Manuel de Libraire et l'amateur de livres contenant 1er un nouveau dictionnaire Bibliographique* z 1821 r.

Wśród 62 woluminów książek (i jednej mapy) nieżyjącego w październiku 1832 r. kapitana floty rosyjskiej Trzaskowskiego znalazły się głównie wydawnictwa rosyjskie z końca XVIII i początku XIX w.²⁰ Również niewiele książek z przeznaczeniem do wysyłki do stolicy Cesarstwa zostało skonfiskowanych u Dobka²¹ (48 w języku polskim i 6 w rosyjskim)²². Były to przeważnie polskie wydawnictwa

¹⁶ Tamże, k. 318-318v.

¹⁷ Por. również wykaz książek (tamże, f. 384, op. 15, d. 1018, k. 4 nn.).

¹⁸ Wacław Jelowicki (ok. 1773–1831), marszałek szlachty guberni podolskiej, uczestnik powstania listopadowego, założyciel szkółek Lancastra na Podolu.

¹⁹ RPAH, f. 384, op. 15, d. 202, k. 3-24.

²⁰ Tamże, k. 25-27. Wydaje się, iż ten właściciel księgozbioru pochodził z terenu dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, bowiem w jego kolekcji figurują takie pozycje jak: „Fundus [?] tragedia roku uczniow w Nieświeżu napisana 1755” oraz „Statut Učreždionogo v Vitebske blagorodnogo obščestva”.

²¹ Zygmunt Dobek – organizator powstania w powiecie mohylewskim, właściciel Murafy w powiecie jampolskim.

²² RPAH, f. 384, op. 15, d. 202, k. 29-29v.

z końca XVIII w. i pierwszego trzydziestolecia XIX w. Zarówno u Jełowickiego jak i Dobka znajdowały się pisma: „Dziennik Wileński” oraz „Pamiętnik Warszawski”.

Nieco więcej zabrano również nie znanemu z imienia Słoneckiemu²³ (88 książek i jedna mapa), w języku polskim 62, francuskim 22, łacińskim 2 (w tym jeden rękopis), rosyjskim i włoskim po 1²⁴. Wśród nich oprócz piśmiennictwa z różnych dziedzin figurują dzieła J.J. Rousseau, J.F. Coopera, Waltera Scotta.

Kolejni dwaj ziemianie, którzy stracili swoje księgozbiory, to: Jakub Malinowski²⁵ – 266 książek i Juliusz Korsak²⁶ – 378²⁷. W dokumencie z 22 kwietnia 1833 r. (st. st.), potwierdzającym konfiskatę książek Leona Stempowskiego²⁸, figuruje 225 książek, wśród których najwięcej było w języku polskim 115, łacińskim 29, rosyjskim 4, francuskim i włoskim po 2²⁹. Wcześniej, 10 września 1831 r. (st. st.) w wykazie książek znalezionych w domu Leona Stempowskiego w miejscowości Struga figurowało ponad 200 woluminów³⁰. Część z nich była zdefektowana (bez początku i końca) i liczyła 62 jednostki. Wykaz został sporządzony w dość wolnym tłumaczeniu tytułów na język rosyjski, stąd pewne trudności w identyfikacji bibliograficznej każdej pozycji.

Niektóre z wymienionych osób pozostawiły pamiętniki (np. Leon Stempowski, Jakub Malinowski), które niewątpliwie przybliżyłyby atmosferę tamtych dni. Niestety przechowywane w Bibliotece Narodowej w Warszawie (wśród tzw. zbiorów batignolskich), zaginęły w czasie II wojny światowej³¹.

Tabela 1 przedstawia oficjalny rejestr książek skonfiskowanych uczestnikom powstania (*konfiskowanych u polskich młotników*), które według władz rosyjskich zasługiwały na szczególną uwagę i na wcielenie do zbiorów rosyjskich w Petersburgu. Wśród nich, oprócz księgozbiorów szlachty pochodzącej z innych zachodnich guberni Cesarstwa, znalazły się kolekcje ziemian podolskich. Oficjalne zestawienie podaje liczbę książek niektórych właścicieli w szcątkowej formie. I tak, wywieziony do Petersburga i Grodna księgozbiór Eustachego Kajetana Sapiehy obejmował 1262 tytułów w 2451 woluminach³², podczas gdy w poniższym wykazie zostało zarejestrowanych zaledwie kilkadziesiąt pozycji. Niektóre dane kolidują z wyszczególnionymi wyżej liczbami, co trudno na razie wytłumaczyć. Trudno

²³ Rodzina Słoneckich w XIX w. zamieszkała w Galicji oraz w Cesarstwie Rosyjskim. Jeden z tej rodziny, Józef Fabian był kapitanem wojsk rosyjskich (R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 9: *Województwo podolskie*, Wrocław 1996, s. 146).

²⁴ RPAH, f. 384, op. 15, d. 202, k. 31-34v.

²⁵ Jakub Malinowski (1780–1839), dziedzic z powiatu płoskirowskiego, marszałek powiatowy od 1816 r., ojciec Ernesta, budowniczy kolei w Peru i Ekwadorze.

²⁶ Juliusz Korsak (1802–?), dowódca szwadronu w korpusie generała Benedykta Kołyszki.

²⁷ RPAH, f. 384, op. 15, d. 202, k. 35-36.

²⁸ Leon Stempowski (1794–1855), marszałek szlachty powiatu uszyckiego, pisarz emigracyjny.

²⁹ RPAH, f. 384, op. 15, d. 202, k. 37.

³⁰ Tamże, d. 139, k. 12-13v.

³¹ Por. *Wstęp* E. Kozłowskiego do: A. Gołyński, *Pamiętnik*, s. 16, przypis 35.

³² J. Wojakowski, *Księgozbiory*, s. 11.

również powiedzieć, jakiej wielkości były te księgozbiory w czasach poprzedzających powstanie i co się stało z książkami, które nie zostały zakwalifikowane jako godne szczególnej uwagi.

Nazwiska ziemian	j. francuski	pol- ski	łaciń- ski	nie- miecki	wło- ski	an- gielski	rosyj- ski	czeski
Wacław Rzewuski ³³	99	14	19	8	7	1	–	–
Hr. Aleksander Potocki ³⁴	1306	1	3	6	18	11	15	1
Hr. Herman i Józef Potoccy ³⁵	44	32	–	–	–	–	–	–
Hr. Teodor Pociąg	446	–	13	–	–	–	–	–
Jan Sorociński	8	39	1	–	–	–	4	–
Aleksander i Izidor Sobański ³⁶	268	20	3	22	6	8	–	–
Juliusz Korsak	69	14	2	1	6	1	–	–
Jakub Malinowski	102	14	1	1	7	–	–	–
Leon Stempowski	2	139	37	–	2	–	6	–
Ks. Eustachy Sapieha ³⁷	10	10	9	2	–	–	–	–
Razem	2354	283	88	40	46	21	25	1

Tabela 1. Książki skonfiskowane uczestnikom powstania 1830/31 roku i włączone do petersburskich zbiorów

Z ogólnej sumy 2858 książek najwięcej – jak widać z danych zamieszczonych w tabeli – było w języku francuskim (82,56%), dużo mniej wydrukowanych po polsku (9,9%), reszta (7,73%) w innych językach. Struktura językowa skasowanych księgozbiorów odzwierciedla ogromną przewagę języka francuskiego, być może ze względu na jego stosunkowo dobrą znajomość w Rosji wśród wykształconych kręgów społeczeństwa oraz na aktualność problematyki (nowsze wydania).

Według carskich urzędników, Wacław Rzewuski posiadał w Sawranii wcale dobre oraz rzadkie dzieła. Warto również podkreślić, iż Leon Stempowski wśród zgromadzonych w Strudze Wielkiej książek przechowywał książki o lokalnym znaczeniu, m.in. *Zdanie sprawy Komitetu Podolskiego Towarzystwa Dobroczynności*.

³³ Wacław Seweryn Rzewuski (Emir Tadż ul-Fehr) (1785?–1831?), podróżnik po Bliskim Wschodzie, poeta, orientalista, członek Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, uczestnik powstania na Ukrainie. Inwentarz jego księgozbioru przywiezionego do Petersburga został opublikowany, por. przypis 1.

³⁴ Aleksander Potocki (1798–1868), s. Stanisława Szczęsnego, oficer gwardii rosyjskiej, emigrant.

³⁵ Herman Potocki (1801–1866), syn Jana i Marianny z Czartoryskich. Brał udział w powstaniu w korpusie generała Kołyszki. Jego brat Józef (1800–1863) walczył pod dowództwem tego samego generała. Obaj zmarli na emigracji w Paryżu.

³⁶ Aleksander Sobański (1794–1861), syn Mateusza i Tekli z Orłowskich. Adiutant generała Skrzyneckiego. Jego brat Izidor (1796–1847) był organizatorem powstania w powiecie olgopolskim. Zmarł w Paryżu.

³⁷ Eustachy Kajetan Sapieha (1797–1860), powstaniec, emigrant, syn Franciszka, generała artylerii litewskiej.

Juliusz Korsak zaś gromadził druki głównie XVIII- i XIX-wieczne, chociaż nie brakowało w jego księgozbiorze książek XVII-wiecznych.

Księgozbiory ziemian podolskich zawierały nie tylko stare druki oraz pochodzące głównie z XIX w. piśmiennictwo francuskie i inne obcojęzyczne, dotyczące różnych dziedzin wiedzy, ale także beletrystykę, czasopisma polskie i obce. Obok nich znajdowała się literatura patriotyczna i jak chociażby *Dumy podolskie za czasów panowania tureckiego w tej ziemi* Tymona Zaborowskiego, które zostały ogłoszone w 1830 r. w tomie 2 „Haliczanina”. Wydanie bibliofilskie ukazało się w tym samym roku w Puławach i było rozpowszechniane przez znanego wileńskiego księgarza Józefa Zawadzkiego. Katalog jego księgarni został zatwierdzony przez cenzurę wileńską 10 września 1830 r. (według starego stylu) wraz z tytułem tej pozycji, ale sama książka wzbudziła podejrzenie urzędników rosyjskich. Radca Mianowski (?) donosił Ministerstwu Oświaty, iż książka nie dotyczy tylko minionych wydarzeń z czasu okupacji tureckiej Podola i że może wzbudzić w młodych ludziach „falszywy” patriotyzm (*podderżiwat' w młodych i małymyślnnych ludziach Zapadnego Kraja łoznyj patriotizm*). Z urzędowej korespondencji z 1833 r. Ministerstwa Oświaty, Spraw Wewnętrznych oraz Gubernatora Wojskowego wynika zaniepokojenie tym dziełem „wieszczą Miodoboru”, przy czym podkreśla się szkodliwość *Dum*, których sprzedaż – w mniemaniu carskiego urzędnika – winna być zabroniona³⁸.

³⁸ RPAH, f. 772, op. 1, d. 555, k. 1 nn.